

१०७
८

अथ

१०७
८

ग्रन्थनामः -

विश्वदाशः " Vishwa Daisha

कर्तृनामः -

कविकान्तसरस्वती

विषयः -

धर्मशास्त्रम्

426

अथ

१८४

१०७
८

१०८
८

वाश्रीविभ्यादेशेव्यवहारकांडप्रारंभणायाम्॥०

विश्वामित्रः

कविवाचनसरस्वतीप्रणीत

१०७
८

विश्वादर्शः

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥ जयति जगदेकजनकः स जनहृदयो बुजे स्वयं ज्योतिः ॥ चित्तः परापरज्ञे चिन्मूर्तिः श्री
रामः ॥ १ ॥ धर्माधिकारिणस्ते मुनयः सर्वे मजयति मन्त्राणां ॥ नित्यं च कस्ति ये वा दिव्योतिः ॥ अति साक्षम विष्णो ॥ २ ॥ किल स
त्यदा भिरामो कविकान्तसरस्वतीत्येव ॥ यद्दयपुंडरीकप्रणवश्चेयं त्रयीवसति ॥ ३ ॥ स्फुरति सुमतिवृत्ते विमले विष्णुश्चादर्श
मिहोपविश्य ॥ सर्वस्य सर्वधर्मस्तद्वृत्तिकेवलं वक्ष्ये ॥ ४ ॥ तत्र प्रथमकांडः स्वर्गधरावृत्ते ॥ यस्यायमा प्रसी श्लोकः ॥ श्रीमद्रामाभि
धानं विधुतकलिमलधर्मप्रथमस्य मूलं स्मृतं ॥ आद्ये मुहूर्ते सकलसुलतिथिः संप्रबुद्धैरुपास्य ॥ नक्षामन्त्रिमुख्या नपि
सकलमुनीन् धर्मधामप्रदीपान् विश्वादर्शविधास्ये विमलमतिहते धर्मशास्त्रस्य सारं ॥ १ ॥ अत्रेयं संबन्धः ॥ आद्ये मुहूर्ते रात्रेः
पश्चिमाध्यायप्रहरेयमस्य श्रेयःसाधनस्य मूलं मुख्यकारणं स्मृत्वा विचिंत्य तथामन्त्रिमुख्या नपि निखिलमुनीन् तत्र वि
मलमतिहते केवलं ज्ञानार्थं विश्वादर्शनामधर्मशास्त्रसारं विधास्ये करिष्ये इति ॥ कीदृशतन्मूलं श्रीमत्सर्वमंगलास्पदं किं

राम

१

तत्पूरामाभिधानं ब्रह्मरामस्य भिधानं परंपरं प्रचनराहतीमुत्तमात् किं भूतं विधुतकलिमलं विधुतकलिदोषं शेषं स्प
ष्टं ॥ किं भूतमुनीन् धर्मधामप्रदीपान् धर्मधामगहं त्रैलोक्याचारणं तस्य दीपान् ॥ किं हो देवदत्त इति विदितार्थं त्रिार्थ
सिद्धः ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यदुक्तं योगध्वरादिभिः ॥ आद्ये मुहूर्ते बोधाय चिंतयेदात्मनो हितमिति ॥ ततः किं ह्यमित्य
ह ॥ संध्यासहस्रचक्रकोहन्यपि निशितु पुनरक्षिणस्यो निवीत कुर्यान्मूत्रादिशौचं बहिरध्यासलिल्लातत्रैलिंगे मृदेका
पंचांगानेयहस्तदशपुनरुभयोः सप्तचैतद्दहस्वैदेगुण्यादिक्रमात्तद्विवेचनं निपातिषु स्यात्तदर्थं निरायो ॥ २ ॥ अ
स्यार्थः ॥ संध्यासहस्रचक्रः तथा दोनियमः ॥ पृष्ठतः कठलं विनिवीत ॥ तस्वामूत्रपुंरीवं कुर्यादिति ॥ अत्र हि म
न्त्रापस्तव पराशरादिनिर्मयितार्थप्रदर्शितार्थमादिशद्वा तथ्या गृहीत्वा प्रातस्तथायगृहं त्रैलोक्यादिषु विदेषावधि
प्रदेशां गत्वा सनांसि शिरः प्राष्ट्यादिशौचं कृत्वा गोविप्राग्यंबुवाध्वं देवतानभिमुखः एकवस्त्रं ध्यात्वा प्रह

विश्वादिशि.

२

सूत्रस्तृणादिभिर्महामंतर्धायमौनसन्मूत्रपुराषोस्सर्गेकुर्यात्। तच्च॥ जमेज्जवर्मगोष्ठफालसृष्टेयुवेत्यपर्वतदेवगृहवर्मा
केषुसंप्राणिमार्तेनदीतारेषुमृदुशाद्वलपस्मोपवाव्यधायमशानेषुगच्छतिष्ठन्नकुर्यात्। तत्ररोगमूत्रपुराषलेपंकाष्ठलोष्ठ
तृणादिभिरपनीयोद्धतपरिधानवासाः सव्यगृहीतक्षिप्रश्चोध्यवापीकूपतडागादिव्यतिरिक्तांतर्जलेमूषकोत्खातयत्मीकैदेव
गृहेनमृदमुक्ताचोन्वावृशिष्टसंप्राणिगृहभित्तिलेपोऽथहलोत्खातपरित्यक्ताससिकतामृधमृत्तिकांगृहीत्वाजलाद्वह्निर्ग
धलेपश्चयष्ट्येचंकुर्यात्॥ मूत्रोत्सर्गेतावलिगंविष्वक्त्रिपूर्णांमृदेकावामहस्तेस्तिस्त्रोऽधैतुहस्तयोरिति पंचमृत्तिकां
अधामिलकृमात्राएवरेतः ससुसर्गेपिपुराषोत्सर्गेतुअपानेयंयत्ननुषंगश्चतिस्रोवाअर्धप्रत्यक्षितदर्धादामक
रेदशउत्तयोः सप्तसप्तदशमृत्तिकांस्युरितिगृहीताः शोचतस्यदेगुण्यंआदिशद्वात्रैगुण्यंचतुर्गुण्यंवाप्रंसचारिव
नसूयतिभिः क्रमात्कार्यं॥ तदर्धतुरात्रो॥ ततोऽप्यर्धमादिनार्थसाधनेनैवनिर्णयः॥ ६॥ प्रासापकारणोउत्तयोर्थसाध

राम

२

विश्वादर्शि०
३

ताभियोगोयमन्यनाभियोज्यः॥ अपिवादादुक्तमर्थप्रकारोत्तरेण विकारंन प्रापयन्॥ सत्तापीतः समभ्यस्यमाहा॥ द्वयोः
समर्थः प्रीतिर्भयाहोरात्रानुच्छेदः॥ दंडयः स्यात्साधयन्हीनः सौदग्यार्थो निरेकुशः॥ द्वयोः अर्थिप्रत्यभिनीः साधितध
नदानयोग्यः शक्तः सर्वेषुभूतानादिविवादपदेषु रासाप्रतिभर्त्यः॥ तदसंभवेत्येः संरक्षणार्थं शीरास्यपुरुषो नि
योज्यः॥ तस्यैवताभ्यां प्रत्यहमनिर्णयाद्वैतनंदायः॥ तत्रमिथाभियोगो न्वेदधिभियुक्तधनात् द्विगुणधनं रासेदेयात् प्रत्य
धेत्वेदभिपुक्तार्थमपलपितत्वाप्रकृतं धनमर्थिनिरासे तस्मै दद्यात्॥ क्वचित्साहसं चोपपादयत्पराध्यामिश्रा
पप्राणाधनातिपातगोस्त्रीक्षेत्रकृपविक्रयादिवयोभियुक्तं सद्यस्कोत्तरं दापयेत्॥ अतस्मिन्कैरेकाहः प्रसूति का
लेसंबन्धपर्यन्ते कार्यबलाबलदेशकाळाद्युत्प्रेक्ष्य सभापतिरुत्तरं दापयेत्॥ सर्वस्मिन्विवाददेशांतरगमन
गात्रवैपस्वेदादिनास्वभावविप्रकृते नलिगेनाधिप्रत्यर्थिसाक्षिण्डुष्टः॥ इष्टव्याः नैतस्मात्स्वार्थादिना भवन्ति

राम
३

स्त्रा

दंडपाश्चा॥ ननु क्वप्रमादादिभिर्हजमाश्रित्य व्यवहारो न निर्णेतव्यः किंतु वस्तुतत्त्वानुसारेण यः पुनः रथमेवापिप्रति
पन्नार्थनिरवग्रहोपासेधादिना जिघृक्षतिसतस्मादर्थहीनो दंडयश्च स्यात्॥ व्यवहारविशेषमाहा॥ वसुलिखितमनेकं
निर्नुतेयः प्रमाणानुसरययदितस्मिन् भाषिनाश्चेकदेशे॥ सकलमपि सदा दद्यात्स्वामिनेत्यष्टदोषपणमपिसपण
श्चेतोदेवाद्ः सदंडयः॥ सुवर्णरजतवस्त्राद्यनेकविधधनं न्ययुक्तं यः प्रत्युक्तं सर्वमपलपितत्रैकदेशे हिरेण्यर
जतवासाक्ष्यादिप्रमाणेनागीकारितश्चेतदसंवेमपि सदा दधिर्नैकदेशयत्कदाचित्॥ देशांतरे पितृसंपत्तवात्॥ पणानि
पणस्तेन सह वर्तमानः सपणो यत्रार्थः प्रत्यर्थिवा तथा विद्विदः सन्नुपराजितश्चेत्पूर्वः सपणं दंडं वदापुः॥ परस्त्वभिपु
क्तधनमपि क्वचिस्ववहारे प्रमाणबलाबलं गिरूपयन्माहा॥ सर्वत्र व्यवहारे स्यात्कार्यबलवदुत्तरं॥ पूर्ववाधादुत्तरे
व्याहोतुविपर्ययः॥ १॥ कृणादनायथ विवादसर्वस्मिन्नुत्तरसाध्यादिक्रियाबलवती स्यात्॥ तथथा कश्चिद्दहणेन धार
णं साधयतिअपरः प्रत्यपणेन परिशोधनं तत्रोभयोः प्रमाणसंश्लेषेणुत्तरवादिनश्च प्रमाणं वलवस्यात्॥ ४॥

अर्थिनाभि
वा

इति

विष्णुदर्शः

४

कनुपमेदोतः क्रियानुसतेः॥ अधिप्रतिगृहेषु पुनः पूर्वैः क्रियाप्रवृत्तौ नोतरा॥ यथैकमेकमेकक्षेत्रमेकस्याधाययनेन
गृहीत्वा अनस्याधाय पुनर्गृह्यति तत्राधरेव तद्वति नोतरस्व एवं प्रतिगृहेषु भुक्तिविशेषेनः फलदानमाह॥ नहि
वदति महीस्वोऽप्युज्यमानां परेण धनमपि दद्यादिति शतैस्सराणाम्॥ सजतिनफललामंते यस्यातद्वर्धनं नवतुल्य
यनाशः स्वस्य दाषानुप्रेगात्॥ ११॥ अनाधिना पुज्यमानां स्वाभिमियस्य नपि विंशतवर्षं तं महीदेवयानमोक्तं यमि
ति अभियागेन भवति॥ एवं चाधिवनं दशवर्षपर्यंतं सतां पुर्वं धनं चागमेन साधयन् उत्तरे कालमपि प्राप्नोति फलं
तदुत्पन्नं न लभते स्वापेक्षपराधसङ्गात्॥ अस्यापराधमाह॥ फलस्य साधिसीमा दोन कदा विद्वेद्यति॥ उपे
क्षाहेतु सङ्गावास्त्री नृपादि धनेष्वपि॥ १२॥ अधिसीमास्त्री नृपधनेष्वधियह्यगभिदोषोपनिधिजडबलिश्रोत्रि
यं धनेषु निराक्रोशसमक्षसौगपिन कदाचित्कलनाशोति॥ अध्यादिषु दृष्ट्यासावादि लक्षणोपेक्षाकारणसंभ

राम
४

नीये सति लिखितं भुक्तिसाक्षिण्येति विविधसाध्यमित्यपायस्तदेव लेखनीयं अन्यत्र मिथ्यात्वे पुनः श्रवोहिताप्रतिना
तार्थसमर्थनीयं पूर्वोक्ततिरिव तार्थप्रमाणं तेनेव सुनिश्चयेन जयपराजयलक्षणो निर्णयो भवति किं न॥ नहि पुनरभियु
क्तेनाभियोग्याभियेता क्वचिदपि कलहेतुः स्यात्तथा साहसेपि॥ क्वचिदप्यभियुक्तेनाभियोग्यः परेण प्रथममुदितमर्थेनान
येद्विप्रहृत्या॥ १०॥ कृणु दानादि धर्माभियुक्तेन प्रत्यर्थिना स्वाभियोगमस्तीयोभियुक्ताः पुनर्नाभियोग्याः क्वचित्कलहेवादेव
रुच्यलक्षणे तथा साहसे विषये सास्त्रादिभिः प्राणवियोजनादिरूपे प्रत्यभियोगसंभवेऽपराधमपहृत्या यभियोकारं प्रत्यभि
युंजीत॥ यद्यपि प्रत्यभिपुक्तस्य प्रतिज्ञांतरत्वेनानुतरत्वाद्युपपद्यवहारसंभवस्तथापि उत्तरांतरानुपपत्त्या तावत्तस्यैकोतरत्वशा
यनायोपदेशः॥ आरुष्टस्तसमाक्रोधात्तदित्प्रतिज्ञातयन्॥ ह्येतत्तयिनं वैवनापराधी भवेन्नर इति दृष्टस्पतिवचनात्
पराधे निराकरणत्वावगते प्रत्यर्थिनं प्रतीह्युक्तं॥ अथाधि नं प्रत्यर्थ्यते॥ क्वचिदपि व्यवहारे केनचिदर्थिताभियुक्तोपरिह

विश्वादिशि०
५

शोधनप्रकारमाह॥ यदि भवति परश्चेदित्तमन्यः पुनर्भस्त्रियमपि वधिरादियस्य पुत्रः क्रमात्ते॥ तदयतिरसनेस्य
ससुतश्चेन्नपूर्वः ससुतधनमृतेरन्तर्यरिक्त्यसमर्पणः॥ १५॥ यस्य धनं यो भ्रातृभिर्जयति यश्च पुनर्भस्त्रियपुत्रश्च जात्यं
धादिस्ते क्रमेण स्ते दत्तापकरणेस्य पूर्वपूर्वाभावे परः परेधिकारीत्यर्थः रिक्त्याह पुत्रश्चेन्नपूर्वोत्तरर्यरिक्त्या ग्रहणासं
भवात्॥ पुत्राभावे योग्यो त्रोधिकारीति वक्तुमपिशब्दः ससुतो मृतमर्पणमर्पणे तद्विधीतनयभागी स्यात्॥ अधमर्पण
स्तस्मै दधुरितियावत्॥ अत्रेधरमातृक्रमः॥ कुटुंबार्थमृतपातिपुत्रस्ततमृगं न स्त्री न धात्वा पुत्रकृतं पितरत्रील
तं वपतिर्न दधात्॥ सुराकामं दूताथ वृथा दातुर्दुःखं लब्धेयं पेतकमपि न दधात्॥ तदर्थे प्रीतिव्यवसत्तामिह
तेदापितरिपित्रादिर्न दधात्॥ द्विव॥ धनिनेहापितो यस्तु प्रतिभूधनमस्य नत्॥ त्रिणिको द्विगुणं दधात्सर्वे स्यादर्शनादि
षु॥ १६॥ यत्रोत्तमर्पेनास्ति प्रतिभूर्यो स शोधनिने धने दापितस्तस्य प्रतिभुवः स धो द्विगुणं तद्धनमृणिको दधात्॥

राम
५

सचप्रतिभूत्विप्रो यथा कालं दर्शनाय विश्वासाय दानाय चेति॥ तत्राभावे तृणादेव सोऽपि पुत्रयोः प्रियः प्राप्ति
भागस्तस्मै संतंतेति॥ एवमृणसाक्ष्यं दृष्ट्वा तद्विधमर्पे दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोरिव तद्धनं दानप्रतिभुवः पुत्रस्यापि प्रतिभू
वदुःखे यथा शिंद्युरेकछायाश्रिते॥ आधिक्यममाह॥ द्विगुणमपि धनं वेदाध्यमुक्तो तदाधिप्रजति लयमृणसापित्तो गेते दुर्कः॥
द्विगुणमधमगोप्यः पाल्यमानो यसारो यदि भवति तदान्यो मूल्यभागधनं स्यात्॥ १७॥ आधिद्विविधो गोप्यो गोप्यश्च स पुनः प्र
त्येकं द्विविधः॥ कृतकाले कृतकालेति॥ तत्र कृतकालः कालावधौ न मोक्षितश्चेन्नश्यतरमर्पणस्यैव स्वैभवतास्यर्थः॥
अकृतकालेपि विरमंगीरुद्ध्या प्रत्येकधने द्विगुणावतुर्दशादिना न तरेण अधमर्पे नोक्षितश्चेन्नश्यति॥ अत्र धान्यव
स्त्ररसानाक्रमेण त्रिगुणवतुर्गुणाष्टगुणापरावृद्धिः॥ पशूनां दशस्थस्यादिस्त्रिणीव संततिरेव॥ पुं पशूनां तु पुं पशूनां
भोग्यादेभोगस्ववृद्धिस्तो न नाशः॥ स्वाम्यस्तु स योगोरादिभोगे ध्वं वृद्धिं सजेत्॥ बलाच्च सर्वा वलीवर्षादी सवृद्धि कथो

विश्वादर्शिः
६

ग्यासेअतिवाहादिनाविहतिर्नोतोपिदिविधोयाधिदैयराजकृताहतेनष्टोविनष्टश्चरामिनोदेयः॥ तथाधनिनःश्रुधि
बुधितयासधिधेसूत्रमपिउक्त्वाधायाधमेगायैन्धनग्रहणप्रसक्तधनस्यदेगुण्येपिनाधिनाशः॥ अथपिपुदिगुणा
भूतमपिपुनःसद्यधिकंमपयेत्॥ एवमल्पमाधिगृहीत्वाबहुधनप्रदानेगागस्वानसुसुतावप्येवमादिमोक्षाणोपोपस्थि
तेधमर्णधनंगृहीत्वोत्तमर्णेनाधिमोक्तव्या॥ अन्यथाचोरवदुपःस्यात्॥ असक्तमर्णतदीयादाहस्तेसद्यधिकं
धनंस्वाधिगृह्णीयात्॥ तदसंनिधौत्वाविक्रयेधामर्णस्यधनदिसायांतकालेमध्यस्थकृतंमूल्यंरक्षिरहितति
ष्ठेत्॥ प्रसक्तधनलाभोपशमेसंनिधिमेतससाक्षिकंबंधविक्रयस्वधनंगृह्णीयात्॥ धनीपुनपुनराधोभागे
क्षेत्रहोतुतदुत्तमधनप्रसक्तात्॥ द्विगुणंप्रविष्ट्वेतदादिमोक्ताव्यस्तवयेतिअधमर्णेनपरिभाष्याहितसदाधि
गुणधनेनेधनिनःप्रविष्टेसक्तमर्णेसमोक्तव्यः॥ श्यमेवक्षयाधिमामुतेपरीक्षाकाइहवाधिकस्वकारण

राम
६

वात्॥ व्यवहारदर्शिनाबलाबलमाह॥ नृपतिविहितपूनीश्रोत्रिणेत्रेषुकुर्योश्चवहारणमिहेषांपूर्वपूर्ववलीयः॥
राशातियुक्तेषुवाणिगादेसमूहेनानाकारणसंहतौस्वकुलेवाव्यवहारनिर्णयेसन्निकुनष्टधियेतस्यानुशयस्मयार्थं
दारयपूर्वपूर्वबलवदृष्ट्या॥ कोशकैश्चिह्नोपिव्यवहारोनिवर्ततइत्याह॥ गृहपुष्टिशुनारीनक्तवसंनिवर्त्येतदपिभ
वतितनस्त्रीप्रधानादियत्॥ शत्रुवालास्त्रीमेतोमतादिनव्यसमिभीतसंबन्धैःसुतोपिव्यवहारोनिवर्तनीयः॥ रात्रिरण्यं
तद्गृहपुष्टेनचलेननसिधति॥ पुनरुत्तमर्णेषुगुण्येधमर्णस्यप्रत्यपणमाह॥ नृपराजमोक्तमर्णेधोदया
तद्गृहणकमात्॥ वर्णकमातदन्यत्ररुधिसस्वहतापिवा॥ १४॥ सजातीयोत्तमर्णेधोयुगपत्स्वधनाविष्टेधोधमर्णक
णग्रहणकमेणप्रतिदद्यात्॥ भिन्नजातीयेभ्योअस्वणादिक्लमेणरक्षिरभ्युपेतयापुपेयादातव्या॥ वाशेना
न्यापिअरीतिभागादिलक्षणावृत्तिः॥ स्मृत्यंतरप्रतिष्ठासूच्यते॥ नृणांपाकरणमृगायादिकतेष्वं॥ तदभावेनृणा

विश्वादर्शि०

सिलविदथैकः संमतिश्चेद्विधोक्तं भवति वदुभिरुक्तं स्यात्समेष्टं तैमोक्तं ॥ १९ ॥ अर्यार्थः ॥ कृणु दानादिषु व्यवहारा
रूपेण यो धिकासाक्षिणो मुख्या ॥ तदसंभवे त्रयोवाते च कुलीने तादि विशेषण विशिष्टाः तेषामसंभवे सर्वधर्मे वि
देकोप्युत्तमानुमितः ॥ साक्षि विविधः ॥ कृता कृतश्च ॥ कृतः पूर्वविधः ॥ अलताः षड्विधः ॥ वानप्रस्थयति वृद्धस्तन
याः साक्षे वज्याः ॥ साहसं सैयपातये सर्वसाक्षिर्भवति ॥ अत्र धर्मसाक्षि आवणो ॥ ये चातकलुषो कामहा ॥ पात
किं न स्यात् ॥ अग्रितानां च ये लोकाय वस्त्रावाह्यं ध्यातिनां ॥ सतानू सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यं न तं वदेत्
सु कृतं न्यथा किं विजन्मांतरशश्नते कृतं ॥ तत्सर्वं तस्य जातं हि पंचराज्यसे मृषेति ॥ एवमर्थप्रत्यक्षस्य न्य
सन्निधौ पूर्वाद्यो उदस्तुरवादि विशिष्टः प्राप्तिवाकेन दृष्टो साक्षिणा कथं विलोभादिना नष्टयुरोस्तं तस्मिन् पक्षांत
स्तद्वलंतदशमोराच देउं दाप्य ॥ यः पुनः साक्षी भूत्वा साक्ष्यं नांगीकरोति सकूटसाक्षिवत्पापी दंड्यः ॥ साक्षिभिः

राम
७

रुक्तं द्विधा चेद्वदति तदा वदुभिरुक्तं यतः द्वाद्यं संख्या यो पक्षे ये पि साक्षिणो साम्येण वदवचनं युक्तं यावत् ॥ सर्वतसा
म्येयसाक्षिणः स्युः ॥ लिखितविधिमाह ॥ साक्षिमध्यनिर्णयस्या लिखितं मधितार्थवत् ॥ तत्रानंशुक्तिवचो ध्यं दुष्टस्वादि
रितादिभिः ॥ २० ॥ द्विविधं लिखितं ॥ शासनं जानपादं चेति ॥ शासनं निरूपितं राजधर्मजानपादं धार्मिकस्वहस्त
लिखितं अन्यहस्तलिखितं च ॥ तत्र समामासतदधार्मिकवाहं नाम विशिष्टधनिकपूर्वजातिसंख्याव्यादि विशिष्टधन
धर्मणो साक्षिलेखनवचनामतेतहस्तादिसर्वसंशोध्य लिखितमनामनिश्चयराहितं त्रेपुत्रविकल्पम्यादिभोगवत्प्रमा
णं लिखितं तु देशांतस्ते दुर्लिखिते नष्टे स्ते दधेभिन्ने द्वासाध्यादिसंमत्यान्यत्वेरव्यंकारयेत् ॥ यत्तु विप्रतिपत्तिं
देहपुष्टं तसाक्षिखहस्तलिखितं युक्तप्राप्यादिभिलेख्यं शोधनीयं ॥ सकलमृणदातुमशक्तश्चेकतनुसारेण दंतले
ख्यं सल्लक्रमेण वा हस्तमृणदत्वा लेख्यं पाठयेत् ॥ यत्रासंनिधौ विप्रुक्षीपत्रोऽप्यायात् ॥ ससाक्षिकं नेसाक्षिसमक्षं

विश्वादिशि०

कुर्यात्॥ लिखितादिदृष्टं प्रमाणमुक्ता इहानां मदृष्टव्यादिप्रमाणे निरूपयन्त्रियाह॥ दृष्टमाने यदि न हितं तद्विस्तृत्यो वि
षयाः सर्वे चैतन्महतिस्वशरीरस्येव तत्वाभियोगे॥ राजशोहे त्वेशिरसि सवे च किते वातिपापे चोपेय्यत्रे वतु महति वे किते सम
प॥ २१॥ अस्यार्थः॥ लिखितं पुत्रादिदृष्टं प्रमाणं चेन्नास्ति तद्यतु लादिदिव्यं सत्यानृतज्ञानार्थं मत्पुत्राया तदिच्छया वा
भियोऽदयं॥ सर्वे चैतद्दृष्ट्यादि विषांतं सशिरस्येव महति तत्वाभियोगे कार्यं॥ महत्वं वसशीतेय ए स हस्त्रादारभ्यारया त॥
शिरसनामदिव्यं कर्तुर्जये प्रतियोगानां दंडागीकारः॥ राजशोहादिपापदस्युर्निर्दिष्टं चोपेय्यत्रे वतु महति वे किते सम
वादिनादिव्यं महान् चोपेय्यं शंकायां तु तसमाचो देयः स्यात्॥ दिव्यांतरमाह॥ तं दुला धल्य चोपेय्यं कोशः सर्वत्र स
मतः॥ स्वावरेष पिदि व्यस्याहति दृष्टे तदेव हि॥ २२॥ धर्मनदेव ब्राह्मणपादगो वीजकनकपुत्रदारशिरस्पर्शसु
कृतदा नादिपदि ग्रहार्थमादिशद्॥ कोशस्तु सर्वत्र महत्यभियोगे ज्येपि स्यात्॥ रक्षनेषु ग्रहसंज्ञादिषु कथं

राम

सिद्धिः॥ तत्र गोप्ये स्यादोपतिं स्वीकारे भोग्यस्य भोगे सचाधिर्येनेतपाल्यमानोपि कालवशेन सारतागतं चैव
न्येवाधिने धर्मोर्देवोयधतं वा॥ उपनिधिं ब्रह्माह॥ देयस्तपनिधिः प्रवेयथे वा वस्तु तस्तथा॥ नतुराजायपहतो निक्षे
पाधिस्तथैव च॥ १८॥ करुकायं तः स्थितं प्रप्रयेयाख्यात रूप संख्या विशेष इत्येव रक्षार्थं निक्षिप्यते स उपनिधिः
यथा पूर्वस्थापितस्तथैव प्रतिदेयः॥ रूप संख्या त् विशेष प्रख्याप्यतोर्पिनो निक्षेपः॥ आदिशद्देनया चितात्या न्या
हितादयोग्यं ते स निक्षेपाधियथोपनिहितस्तथैव प्रतिदेयः॥ अस्यापवादमाहानतुराजेति॥ राजनिस्करापहतस्य
दकादिना च नष्टो तप्रतिदेयः॥ स्वामिने सौपस्यने व नचैजित्तु कारितः॥ पदात्तु स्वामिना यातु यातु निषध्यादिरदतो
राज्यदिन पृथ्वतदा स्वामिने मूल्ये रक्षेत संमतायः॥ स्वाननुज्ञया पुंजानः सवृद्धि कंदायः भोगवृद्धपनुसारेण दंडे
साक्षिविधिमाह॥ व्यवहृतिषु कुलीनोः साक्षिणः स दुलायाः स्मृतिन नयनिपुणास्युस्ते त्रयो वाधिकावा॥ नि३

विष्वादि०

९

प्रि॥ कोशस्तनास्ति ककिनवमद्य पादिव्यातिरिक्तैर्याधिन्नरकानुपस्पृष्टे रोसर्वत्रस्यात्॥ भासकासप्रीत्याधिनां कु
निमज्जनिशिलानां नज लोदिव्यमिति॥ एतदुक्तं भवति॥ सर्वेषां सर्वदिव्यानिष्ठा एणस्य विषे विनेते॥ इति दिव्यमातृका
इदानीं सर्वदिव्यप्रयोगं भोक्तव्येनाह॥ ओहं धृवा नलमयमथोदाधहस्तः शुचिरया हारुद्यो मेर्य दिष्टमथावयध
न्यां नरेषु॥ मग्नो दृष्टपयसि जनिना योषिकारं विषे लं जीर्णे कोशे लविष्टे सुखे ससरा त्रदयं नेत्रा॥ २५॥ उपोष्य प्रादि
वाकश्च सुसाधमादि पूजनं॥ दिव्यं तदर्थिने दयादारे कस्या देवाससे॥ २६॥ अस्यार्थः॥ प्रादि वाकस्तावदुत्तरा लिल्लुत्तसंप
नः पूर्वेषु दंतधावन पूर्वकं च शब्दादिव्याथ भुवोपवसेत्॥ ततः पूर्वाहिके दिने धमादि पूजनानंतरं स्तुते तातापादेवास
से दिव्यं तुलादिकं दधात्॥ तत्र यत्तु जमात्स्यो वैभवतियश्चा प्रिमयं लोहं पंचाशत्पलिकं समं वृत्तं अष्टाष्टु लदीर्घं ध
त्वा अदग्धे हस्तः शुचिः॥ यस्तजल निमग्नस्त देवास्त्ववमिति मुक्त लक्ष्य देशरक्षं जविष्टे न शरमानीय न दृश्यते यस्य जाद्व

राम

९

विषयं विस्तृतं जाले यस्य तु कोशयाने सति आतुं न तु देव्या मह माधिलतं सुखं राजिके दे विक्कुं रं नो स प्रते स सर्वे
शुचिरिति नात्र पाठक्रमो विवक्षितः॥ घटस्याभीहितत्वा समो ग॥ प्रथमं कथ्यते॥ तत्र खदिरति दुकरत्तवं दनशालि शिंशापादि
पशियं तातसोम्य वानस्पत्य मंत्रेण पूषं धिक्ता वतुरस्वा वृद्धां उजो विस्थाने कटकानि नां उग्रयतः कर्के रोपेतां तुलां कुप्यात्॥ तथा
स्तं भदयं हस्ता यरे तां भस्मे हस्ते वतु हस्ते दिहस्तांतरुप न्यस्त हस्तद्वयदास कं प्राप्सुरं निश्चलं कार्यं॥ तत्र मध्यस्थ तुला समं कालधि
वातसा भवेदयो रुतयोः शि क्यद्वयं समासा धप्राग्यां न कुशान्तस्मिन्निधाय घटजातयो स्तारणे घटा दशभिः पुलेरु च तरे रत्ना
तारणाण्या मर्धा धो मुखे मन्मथे सूत्रं च धो घटमस्त कर्तुं विनो अवलं विनो विनिर्मय पश्चिमाशिके दिव्य कर्तारि पूर्वस्मिन् वि
क्ये पि घटकोपमिति केष्टकाया वल्लेस्ना मन्यत ममारोप्य पुरुषसमं तुल्यित्वा वणि क्खर्ण कोरादि परीक्षके परीक्षते
सुभयवतारयेत्॥ अत्रेष्टं प्रयोगक्रमः॥ प्रातिः प्रादिकाकः स्नात्वा शुचिः शुक्ल वस्त्रपताका धवलं हत दिव्यशालायां सततं

विश्वमकाशः

१०

द्योः प्रविश्य पिशा माहाकृतीत्याधर्मादीन विवासयेत्। एतमेहि भगवन् अथर्म अस्मिन् दिव्ये समाविश।।
सहितं लोकपाले श्ववस्वादित्य मरुजैः। आवहवचोऽथर्म पश्चोदंगानि विन्यसेत्। ईदं हर्षतु विन्यस्य प्रदेवो दक्षिणे तथा
अग्रादि कोकपाले श्वोलाभागतु विन्यसेत्। रुद्रपीतो यमः सुषुः वरुणः स्कटिकः प्रमत्तः कुबेरस्तः सुवर्णो तो अग्निश्चाधिपुव
र्त्तमा। तथैव निरुक्तिर्यामो वायुधर्मः प्रशस्यत। ईशानस्तु हतवे इतः एवं ध्याय कृतदिमात्। ईदं स्थ इहिले पाश्वे विसृज्या वाह
ये दुधः। ध्यायेध्रवस्तथा सोम आपश्चैवाभिलेन लः। प्रसूयथ प्रजापत्य वरुणोऽप्येव प्रकीर्तित। देवेशानियोर्मध्ये आदित्य
नातथायनं। धातार्यमानमित्रश्च वरुणेशो भगस्तथा। ईदो विवरान् नूपज पज न्योपशमस्तथ ततस्त्वष्टा ततो विष्णु रज
धन्योरधन्यज इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तित। अग्रे पश्चिमभागे तु रुद्राणामयतं विदुः वीरभद्रः सुभद्रश्च म
रीशश्च महायशः। अजैकपाद इह पुं ध्यायिना कृत्वा प्राजितः। भुवनाधीश्वरश्चैककपाली विराटपतिः। स्थाणुर्भगश्च

राम
१०

विदुः पितृष्टासंभवे दिव्ये स्यात्। कालविशेषे दिव्यविशेषमाह। वर्षस्वप्तिः सच शिशिरहेमंतयोः स्याद्विषं वावाते
कुर्याधटमथ शरयोभयोस्तोयशुद्धिः। त्रैत्रो मासस्ति ह भवति साधारणो मार्गशीर्षो वैशाखश्च विषुवदग्निना
आलंकादेस्तुलैवा। वर्षासु श्रावणभाद्रपदे योराग्रे युद्धि वं स्यात्। मार्गशीर्षो दिमास चतुष्टये अग्निर्विषं व स्या
त्। निर्वर्तते सति सर्वतश्चापितुल्यं कुर्यात्। अभयपुष्पकार्तिकज्येष्ठा माठे पु तोयदिव्ये न शुद्धिः। इह सर्व दिव्ये मार्गशीर्षश्च
त्रैत्रो वैशाखश्च साधारणे कालो भवति। ईदं। स्थाणुर्भगश्चैककपाली विराटपतिः। भुवनाधीश्वरश्चैककपाली विराटपतिः। स्थाणुर्भगश्च
प्रांतन्यत्रापि प्राणलगादिस्ता वत्रैवादि साधारणमासेषु तुलैवेत्यभिहिते न्यत्र सर्वेषां सर्व दिव्यो। तत्र व्यवंशमाह।
विप्रस्यव हिरैकस्याहमेतेश शिरपि च। क्षत्रियाते देविषं वाग्निः कुष्ठ्यादेस्तु सदा तुला। हेमंतेशिशिरा मही
स्याग्निरेव न विषो। क्षत्रियस्य विदुः श्राणं अग्निर्विषं वा। कुष्ठ्यसमथलो हकाराग्निर्मत्रस्तं भनमलिमंत्र विदो तुलाना

विष्णुदर्शः

६१

इति मंत्रं क्रमं लिखित्वा शिरस्यारोपयेत् ॥ ततश्च प्राद्वे वाक् ॥ तं घटं द्रव्यं सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनां ॥ धकाराद्यर्धमस्ति
स्त्वं रकारावुष्टितं न संमृधतो भावयसे यस्य स्माधत्ते नाभिधीयते ॥ त्वं वेत्सि सर्वं भूतानां पापानि सुकृतानि च ॥ त्वमेव ध
मेजानीषे न विदुर्बोधा निमानवा ॥ व्यवहाराभिज्ञासोयं मानुषः शुद्धि मिच्छति ॥ तदेयं संशयादस्माद्यर्धमस्मात्तु महति ॥
इति घटमा मंत्रयेत् ॥ शोधयः ॥ संतुले सत्यधामा सिपुरा देवे विनिर्मिता ॥ तस्य वेदकव्याणि संशयात्मा विमोचया ॥ यद्य
स्मिन्यापलनात्तत्ततो मां त्वनघो नय ॥ शुद्धं ध्वं दमयो ध्वं मां तुला मित्यभि मंत्रयेत् ॥ प्राद्वे वाक्स्त शिरस्य पत्रकं यथा स्थ
नं यथा संवेशमाप्य विना पत्रकं मवस्थापयेत् ॥ विना पठितुं घटं न वः प्रणवस्तु गुर्वसरे उच्चारणकालः पष्ठिगुर्वक्षरो
च्चारय रिमितः कालः पठं ॥ तत्र तुलितो वर्धमानः शुद्धहीनः समो अशुद्धः ॥ तथानीतशक्यस्त्वादिवेदघटं कर्कटादिभि
रप्यशुद्धैरवा ॥ तत्र कारणं दृष्टं वेत्तु न संशयः ॥ ततः पुरोहितः कृत्वा गायत्रीं यत्नं कार्यमिति ॥ अग्निसूक्तपूर्वेषु सप्तमिषु

राम०

११

धिविधाय परे घटदृष्टमंडलानि षोडशो गुणानि तावदंतरालिखत्वा क्रमेण मंडलेष्वधिदेवान् अग्निवह्मणवायुयमेन्द्रकुबेर
सोमपितृव्रतसर्वा नृसंख्यं अग्निमुपसमाधाय ज्येष्ठं शान्तिहोमं अग्नये पातकाय सोहोति अष्टोत्तरे शान्ते स स्वा अग्ना वायु
पिंडं विहाय घटवधमोदित्वा होमं वदत्योषोषितस्नानाद्वस्त्रस्य कर्तुं रज्जुं कृतं हस्तयोरभ्यर्च्यार्कस्य वसपत्रसप्तमवर्णा
नि ॥ धोनेयं स्यात्सितसूत्रेण वेष्टयित्वा शमाद्वोपत्राणि दुध्यस्तान् नुवृत्तुमा भिर्विचित्रं प्रतिज्ञापत्रं शिरसि वध्वा प्राद्वे वा
क्स्तुतीं परि वर्तमाना ॥ त्वमेव वेदाश्च सारसं वयं सेषु ह्यसे ॥ त्वं मुखं सर्वं देवानां मुखं त्वं ब्रह्मवादिनां ॥ जगत्स्त्वो हि भूतानां
ततो वेत्सि शुभाशुभं ॥ पापं पुनासि धैर्यस्मात्तस्मात्तावक उच्यसे ॥ पापेषु दुरायात्मानं प्रविश्यात् भवपावक ॥ अथ वा शु
द्धिभावेन शीतोत्तवद्वतधाना ॥ त्वमेव सर्वं भूतामंतश्चरसि साक्षिवत् ॥ त्वमेव सर्वं जानीषे न विदुर्बोधा निमानवा ॥ व्यवहा
राभिसंशयं मानुषा शुद्धि मिच्छति ॥ तदेनं संशयादस्माद्यर्धमस्मात्तु महति ॥ इत्यग्निमभि मंत्रयेत् त्वमेव सर्वं भूतानां

मन्तश्चरसिपावक। साक्षिवत्पुण्यपापानोद्दिसत्येकवेममेत्यभिहितान्ने॥ करयोः संतसायः पिंडयोदेशेन निवेशयेत्॥ सोपिस
समंडलानि शनैर्गन्धानवमेप्रक्षिप्यादग्धः शुद्धः स्यात्॥ अंतरांतपतिते पिंडे सैदेहवापुन हेरतु॥ जलविधिस्तु पूर्वधुसोपेप्रक्षिवा
कस्तुवेगनदी हृदे देवराततडागसरसामन्यतमं स्थानं शुद्धसमं संशोध्य कणप्रमाणेन तौरणपताकादिभिस्तुल्यैः कृत्यैः अधिकश
तां तुल्यैः शरत्रयं च वेष्टा कंसितगंधपुष्पादिभिः संस्पृश्य तौरणादासभ्यसाधुशतहस्तमात्रे लक्ष्यं रुक्ताजलं कुरुण्णमावाह्य गंध
माल्यामधुक्षीरघृतादिभिः संस्पृश्य तौरणं पूज्यं वपुःस्थोदिपूजां होमं वस्त्राकर्तुं शिरसि प्रतिष्ठापत्रं च वाजलं मेभिर्मंत्रयेत्॥
तोयत्वं प्राणिनां प्राणः सुहृदराघुनिर्मितं॥ शुभेस्तस्मिन् सारणं प्रोक्तं इष्याणां देहिनां तथा॥ अतस्त्वं देवीयात्मानं शुभाशुभपरीक्ष
णादिति॥ शोष्यास्तु॥ सत्येनमाभिरक्षस्त्वं वसुतेति जलमभिर्मंत्रय्य हृत्पुष्पादिभिर्देवजितजलस्य स्य गृहीतयशियकाष्ठस्य प्रा
ख्यस्य पाश्वर्गिणोक्तं॥ ततः॥ ध्वजियेण तद्वतिना ब्राह्मणेन वा उपोषितेन शरत्रये मुक्तमध्यमं शरपतितं दृष्ट्वा गृहीत्वा पंच
पंचाशधा वन्ये जविष्टे पुरुषे रिद्धे तेन्यस्मिन् तौरणमले स्थित्वा दिवा केन तालत्रयदत्तेनाभिप्रमाणेन दकः

भगवान् रुद्राष्टकादशस्मृतः॥ प्रेतेश्वरक्षो मध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत्॥ आं ह्रीं माहे श्रीं चैव कौमारीं चैव वीतथा॥
वराही च तथैवाणी वामुंडा गणसंयुता॥ नेत्रे ते स्तुतं रभागे च गणेशाय तं विदुः॥ वसुणस्यो तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते॥ गम
नः स्पर्शानो वायुः रतिलो मरुतस्तथा॥ प्राणः प्रवेशे जीवो यमरुतोऽष्टो प्रकीर्तितः॥ घट्टे चोत्तरभागे तु दुर्गा मावाहयेदुधः॥
वसानं घनयेदस्य वाघ्यादिकं क्रमात्॥ अर्घ्यादिपश्चाद्देवानां पूजादिमुपकल्पयेत्॥ गंधादिकं निवेद्यां तां पश्चिमां प्रक
ल्पयेदिति॥ ततस्तु लोध्वजपताकादिभिस्तु गंधाक्षतपुष्पादिभिः संस्पृश्य तस्यो नेव रथेत्यादि मंत्रेण धर्ममावाह्य
प्राणवादि नमो तैश्च नामभिरुच्य पाद्याचमनीयस्नानवस्त्रयसोपवीतामनभूषणानंदलातथैव दुर्गां तां नोप
दायां नुसमयेन सवेदं लाधमोय गंधपुष्पधूपक्षीपने चैवानिदं त्वां देवादीनामपि पूर्ववधात्॥ अथ विभिश्च लुपि
श्च लुपि शुभगयत्रीमाघोतप्राणवांश्चितां ज्ञाय स्वाहेति प्रत्येकं समिदाज्यं च रुमष्टौ तारशतं द्रुमप्रतिज्ञा नाथं संशोध्य
अदित्यं च शवनिलो नलश्च चैवो १॥ मिरापो हृदयमनत्र॥ अहश्चरात्रिश्च उभे वसे च धर्मो हि जानाति नरस्य दत्तं॥

विष्णुशर्मा
१३

द्वितीयमन्यं बाहुर्गोदिकं संस्त्रय प्रलायतजले तोयलमिति जलविधुक्तं मंत्रेण प्राद्विवाकेति मंत्र्यद्वितीयमातृकोक्तं सदे
वास्तिकायधिकारणं सत्येनमाभिदक्षस्यमित्युक्तं मंत्रेण प्राद्विवाकेति मंत्र्यद्वितीयमातृकोक्तं सदे
कैराजिकं च सनूं प्रसिद्धं यस्य तोययते सभुचिः। महायोगे पुक्ते तद्व्येति धाविभक्ते च मंत्रेण प्रसिद्धं सभुचिः। अदि
त्यस्य मंडलं दुर्गायाः शूलं सन्येषायायुधानिधिरुपाययेत्। तत्र दुर्गायाजले चारस्य शस्त्रोपजीवनं अन्यस्य तु प्राद्विवाके
ति शिक्तस्यान्यजालमिति विवेकः। तत्र सर्वसंधि विश्वासादिशंकापरिहारेषु इष्टं। तदुल्लासं वृद्धमर्धं प्राद्विवाकेति शिरः
पत्रांतं प्रयोगेष्टे तैर्धुर्मन्मयपात्रे स्थापितं भुक्तं दुल्लानं कस्य स्नानादकेन मिश्रितं तत्रांशुररुचाय शोधाय प्राद्वि
क्ते। सतु तस्य शलाञ्छपत्तेः शीवे तत्र रक्तं गात्रकंदः नोलुहनु क्षतिर्वायस्य तस्याशुधिः। तस्मात्तस्मात्स्वर्गोप
तां मन्मथे कस्मिन् पात्रेति रय्यवोदरो एष उध्वावाहियस्त्रयः। प्रमाणं मंगलस्योक्तं सौवर्गाजितं वाधिषोड

राम
१३

शांगुलचतुरंगुलखातंतु मन्मथे वापि मंडलं वर्तुलमित्यर्थः। पूरयेद्दुतैलाभ्यां विंशत्योत्पलेस्ततः। सुवर्णमाषकं तस्मिन्
सुतं निक्षिपेत्ततः। विमानेश्वरास्तमे उशांगुलविस्तारं चतुरंगुले द्धिते वर्तुले द्धिते तैलविंशतिफलं पूरिते सुतसे वृत्तं
धर्मादिभूजनः प्राद्विवाकः। परंपरितमन्त्रं चतुर्थं यत्कमे सु। हृहपावकपापत्वादिमशातं शुचौ भवेति द्धुतमभिमे च सुव
र्णमाषेन निक्षिपेत्। शोच्यस्तं कृते पवासादि नियमः। त्वमने सवर्णं तानामिमांदिनाभिमे च। अंगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां तस्मा
षकमुधरेत्। ततो यस्य करे दाहो घ्ननं वा तस्याशुधिः। धर्मो धर्मरयं दिव्यं त्वार्थं साहसपातकादियोगेषु तत्र रजतेन धर्म
सीसायसाधधर्मपटेषु जपत्रे वस्तिता सितं पांशुत्वापेन गव्येन स्युष्यसितासितमंधपुष्पादिभिः क्रमेण संस्त्रय गोमयपिंडं
योर्ध्वे मन्मथपिंडयोर्वा धनिधाय शुद्धमृदां देहिवाधर्मं श्वाभिरः पात्रांतानुष्ठाने। यादेषा पविमुक्तो ह धर्मस्त्वायातु
मेकरमित्यभि मंत्र्यतूणं मेकं गृहीत्वा। अत्र धर्मं गृहीते शुधिः। अन्ये च शपथं इत्यात्मवमहत्तविषयामन्यादिभिरुक्ताः

विष्णुदत्तः

78

निष्कलुसत्यवचनोद्धनिषेपादवनं॥ त्रिद्वक्तुपुष्यस्याकौशपानततोपरं॥ सत्येनशापयेद्विप्रं सुत्रियवाहनादिभिः॥ गोबीजकां
वनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वस्तुपातकैः॥ इति तत्र त्रिरात्रादिव्यसनं विचार्य बुधिशेषे त्यक्तं प्रसंगेनेति॥ ४॥ ॥ ४॥ इति श्रीगीतार्थप्रबोधा
श्रीमद्वाचस्पतीह्यस्तुतकविकीर्तसरस्वतीरिमधर्मशास्त्रविवरणे धर्मे दिव्यं प्रकरणं समाप्तं॥ ४॥ अथविभागः प्रचयते॥ पुत्राः स
र्वे प्रस्थाप्यति पितरित्वादि धाम्ना धात्वा मांशाक्षराश्चर्यु पितरि पतिते स्वेष्टपायुर्नृते वा॥ दत्तं वैदस्त्रीधनमिहतदार्धभवेस्त्रीबुद्धये
दाद्याक्षत्रादपि कुलविपत्रे तथा स्वेष्टये वा॥ ११॥ स्तव्यं तावद्वैदिकं तत्रोपायः शिष्यक्रयसंविभागोपरग्रहादिगमाः साधारणाः
असाधारणास्तु॥ आत्मणस्पृक्तयाजनाध्यायनप्रतियहाः॥ सत्रियस्य विजयः॥ वैश्यशूद्रयोस्तु॥ वृद्धिक्रयाः तत्र वस्त्वर्था
तुर्विभागविक्रीर्धर्मसर्वसवर्णात्मजाः समांशाकायाः॥ विषमविभागस्तु कलौ निषिध्यमानोक्तः॥ तथैव दाराजमे॥ पुत्रलुपितु
पातित्यं वैराग्यादि वा तत्र स्वेष्टया विभाजेत्॥ यदि स्त्रीधनं भतादितं दत्तं तत्र दत्तपयेत्॥ स्त्रीधर्मस्वाजितं मापि स्ववरादि पुत्र

राम
१४

तस्य चोत्सृहीत्वातिमैजोशातदेवतेरणास्त्रेजवेन धावन्मघेतुतदासुधः विषविधिस्तुपूर्वादिनाहृतोपवासः प्राद्विवाक्तेः गंध
 पुष्पादिभिश्चमिहोदेवंसंपूज्यतद्विषमेव स्वाद्यधर्मोदित्तुहोमैचक्रत्वाभाषापत्रं शिरसि बद्ध्वा ॥ त्वं विषत्रेणासृष्टः परी
 क्षार्थं दुरात्मनो ॥ पोषणोदशयात्मानं शुद्धीकामामृतं भवति ॥ विषमभिमं च प्राप्सुरव उदञ्जुर्लोवाको वा दक्षिणादुत्तराय शोदध्या
 त् ॥ शोधयस्व ॥ त्वं विषः प्रंलणः पुत्रसत्यधर्मव्यवस्थितः ॥ त्रायस्वास्मादभीरापात्स येन भवमेमृतं ॥ इत्युक्त्वा शोदनीदिमवानु
 वर्त्तमानं वृत्तं वत्सनाभावं ॥ हेमजं वा विषं त्रिशतं दुर्लभं घृतलुनं वद्विंशत्येकं ॥ विषपरिमाणं तु ॥ चत्वारो वायवाग्रीष्मे पंच हेमं
 तराशिरयोः सप्तशरदिकषट्पीते विषे करनाडिका पंच पंचशतात्मकः कालः प्रतीक्ष्यः तस्मिन् नूवे जैर्भिनाजीर्येलिशुद्धः ॥ वा
 तोर्धोर्ध्वतरासिर्वेगः ॥ ते च त्वं श्मासमेदं स्थिरं कृत्वा बुद्धिनि सप्तधा त्वा ॥ श्रिताः रामां चरचेदाश्च शोषवर्णहिमेदं कंपकं
 ठभंगानि श्वासमरणप्रदः ॥ कोशस्तु पूर्ववधर्मो वाहनादिशिरःपत्रांतपयोगे हृत्ते यस्य देवस्य भक्तः शोधयः तमुग्रमा

विष्वादिश्री०
१५

इदानीं पौतामहेयोत्राणां विभागे विशेषमाह॥ पौत्रेभ्यः नेकपितृकेषु पितृद्वारेव विभागकल्पनास्यानस्य रूपपेक्षया॥ यत्र
विभागानां भ्रातृणामतीतानां मध्ये कस्यचिद्वारः पुत्राः कस्यचित् द्वौ कस्यचिदेकः तत्र त्वारोप्येकमेव शोषितं विभागं भजते॥
एवं पुत्र्यादयोऽपि पितृस्वर्जिते धने विभागोऽदयं भजन्तोऽपि मातामहर्जिते पुनः पुत्रैः सह समं शता॥ सजातीया सजातीनौ यो विभा
गक्रममाह॥ विलिखिते धनमिह तुरत्यादिभागान्विदस्यादि॥ अस्यार्थः॥ अथ एषः प्रोक्तः स पौत्रेभ्यः पुत्रा
स्तैः प्रत्येकं चतुस्त्रिंशोऽप्युक्तः॥ विभागानंतरं ज्ञातानां विभागप्रकारमाह॥ विभक्तजो भजे सित्यं सवर्णे स्यात्समात्मनः॥ पि
तृभ्यः सुतैः स्याद्विभक्तैः पुत्रैः विभागसाधु॥ ३०॥ विभागानंतरं मुत्तत्र सवर्णोऽप्युत्तः पितृभ्यः शोषितं तदुद्दिष्टं भावे मात्रेण मूषि
इतरस्तु स्वोऽंशमेव॥ मातृधनं सर्वमेव पितरि प्रेते सति विभक्तैः पुत्रात् पुत्रानां गणनामातुः पश्चादुक्तं न च तस्य पूर्वविभक्तैः भ्रातृ
भिरायव्यये दिशोऽप्यवशिष्टे लोभागे भ्यः विंशतिं विदुः धृत्या न समभागो दातव्यः॥ एतच्च विभागसमये अस्य घृणाभायां भातृ

राम
१५

भार्यायां विभागोऽत्र स्यादपि वेदितव्यः॥ स्य घृणाभायां तु प्रसवंपतीत्यविभागः कार्यः॥ गौणमुख्यसुताभावो विभागक्रममाह॥
यथा संसृष्टपथवसुपथगागवांतोरसाद्यैः पुत्रैर्हस्तैः सुसदनगतस्य पत्नी सती चेत्तु गृह्णीयात्सुदुहितं पितृकत्वात् तदेव त्रेजा
दिः पूर्वोक्तोऽपि परश्रुतिभावो दोरसादिष्वपीति॥ ३१॥ अस्यार्थः॥ विभक्तधनो योऽत्राहं त्रादिभिर्धनसंसर्गं हितं भ्रातीतास्तस्यैव सः पु
त्रिका सुतसं त्रेजा गृहकानीनैः निभवंदं विक्तीतं विमस्ययंदत्तं स हो देजापविधं संश्रु कदादा विधु पुत्रं हितस्य पत्नी सती
व्यभिचाररहितं तत्तद्वधनं गृह्णीयात्॥ तदभावे दुहितरस्तदभावे पितरो भ्रातरो भ्रातृभावे तत्सुताः तदभावे गोत्रजाः प्रत्यास
न्न सधियाः पितृयादयः॥ आदिग्रहाणां क्रमेण वंशुः शिष्यः ब्रह्मचार्यः त्रैविध्यं विदितं ब्राह्मणं गृह्णीयात्॥ सौरसादिष्वपि
थं पत्न्यादिष्विव विभागक्रमोऽप्युक्तः॥ संसृता संसृतं भ्रातृणां भगिनीनां च विभागसमये विशेषमाह॥ संसृताः खड्ग
तु संसृता रजुजान् भगिनी पुनः॥ इत्याजातिप्रयुक्तानां चतुर्थोऽंशं विभागिनां॥ ३२॥ पूर्वसंस्कृता भ्रातरो संसृतानां

१६
१६

भ्रातृन्साधारणधनासंस्कार्युः॥ भगिनी पुनरसंस्तुता तज्जातिप्रयुक्तं प्रदानम्॥ अथमर्थः॥ यज्जातीयायां कन्या तज्जा
तीयपुत्रसमांशं परिकल्प्यते चतुर्थो विभक्त्येकं चतुर्थभागं तस्येदं अविशिष्टभागं त्रयं भ्रातरो यथान्यायं विभजेत्॥ वि
भक्तस्यासंस्तुतिना पुत्रस्याता तस्य पत्न्या दयो धनभाज इत्युक्तं॥ संस्तुतिविषयविशेषमाह॥ संस्तुतिवैपितरिसपिव्ये
थवा भ्रातरि स्यात्स्वयं तस्य हरति सचेतस च तसोदरश्चैत एव॥ अन्योदर्यः सहवसति तैसोदरश्चैत एव कृत्युमेतस्या
स्वरुचिपितृवत्सोपि येषामहे स्यात्॥ ३३॥ अस्यार्थः॥ विभक्तधनं पुनर्मिश्रीकृतं संस्तुतं तदस्यास्ता तिसंस्तुतं नयेन केन
चित्॥ किंतु पितरि पितृव्ये भ्रातरि वा तस्मिन्मते तद्धनं संस्तुतं गृहीयात्॥ सोदरः सोदरसंस्तुते वा दद्यात्॥ यदा भिन्ने
दरः सहवसति सोदरश्चाप्युक्तविभक्तधनास्तदा तद्युगेद्वयं संस्तुयात्॥ पित्राजिते धने तदिच्छया विभक्तं गतं॥ ३४॥
येतामहे धने पितुः पुत्रां च स्वाम्यं च सर्वतः समानं॥ तत्र पितृवत्पुत्रो पिस्वरुचिस्तेषां विभागयोगादित्यर्थः॥

राम
१६

नुमतिमते दाने क्रियापहं न भवति तथाप्यापदि कुटुंबाद्यर्थे दानादिकं विना संस्तुतं कुर्यात्॥ अविभक्त्यमाह॥ मैत्रोदा
हिकविधममुद्यते चक्रमागते॥ स्वर्जितं चाविभक्त्या स्यात्पितृद्वयविरोधिवेत्॥ ३५॥ मित्रसंस्तुतं शय्येद्धतया विवाहविद्या
भ्यां यत्रा तं यत्र पितामहादिक्रमाधियानं पित्रादिभिरशक्त्यादि नो ह्यतं यत्पुत्राणां मध्ये इतरानुसृत्योपश्रितयस्ते नैव शर्जि
तं सर्वोपतुद्व्यरहितं च दद्यादनामविभक्त्यं भवति॥ मातृवित्तविशेषमाह॥ अप्रतप्यादुहेतुरनृणां मातृवित्तं न सान्वेयतोया
स्यात्तदपि च सज्जिधनानामते न्योवलेषिते धनमिह चतुस्त्रयादिभागं विदध्यादापयेत्योत्रे पुत्रबलुपितृद्वारते भाग कृतिः॥ ३६॥
अस्यार्थः॥ मातुर्यस्त्रीषड्विधं स्मृत्युक्तं॥ अथ ग्रन्थः॥ इति कर्मप्रतिकर्मणो दत्तं यच्च भ्रातृमातृपितृभ्योऽप्युक्तं च तस्यामृतीना
पांडुहितुणां भवति मातृवित्तं च ददौ मस्ति तदा तदपाकरणवशिष्टं॥ तत्रौदुक्मशोणं तदनेतरमूदानां स्यात्तदसंभवे न्यासांडुहि
त्रभावे पुत्रादीनां तदुक्तं भवति॥ मातृवित्तमृणं पुत्रयोत्रैरपाकरणं॥ ननु दुहितृभिरिति पितृद्वयपुत्राणां विभाग उक्तः॥

१०
११

रेवस्यात्माहीनवर्णोयास्तुमुमवर्णसपूर्वप्रजाया आसुरसाक्षासेपेनावेष्टायाः स्त्रियाधनंमालुरेतदपावेपि त्रादिरिति॥
अप्रजस्त्राधनधिकारिव्यवस्थामाह॥मालुर्दुहितृदोहित्रीदोहित्रेषु धनं तजेत्॥पूर्वाभावेपरः पश्चात्पुत्रपौत्रपतिष्वपि॥
॥३६॥मातायामातुयधनं तदुहितृदोहित्रेषु मध्ये पूर्वाभावेपरः पश्चात्पुत्रपौत्रपतिष्वपि पूर्व
वर्वाभावेपरः पुरो तजेदित्यर्थः॥जीवंत्यस्तस्य प्रजायोजयिषुर्भिक्षं धर्मकामपव्याधिर्बन्धिग्रहाधिर्बपतिवृत्त्यर्थं गृहीतं त्रिधनं
पार्श्वनादेश्यदेयं॥शास्त्रोक्तापि वेदनिमित्तं ससाधिविन्नाया अधिवेदनिर्कषणं समदेयं॥त्रयंतु विनागानि नृवस्तत्र बंधुसा
क्षिलिरिव तेः पृथक् यद्दृष्टे त्रोगे श्रानिर्णयकार्यं॥संप्रति सीमा विवादमाह॥सीमाः स्मरयद्महीरुहस्थं गोरसेत्वादि
कं सामंतादिरपि त्रैजयं विच्यतमृदुक्तप्रसूनां शुक्रः॥देवानादिपरितलक्षितिरिति तत्तांदेयः सवक्षेत्रं शुक्ररापो मूल्यः
मथयवस्थिता मयंकुयास्वयं सीमनि॥३७॥शाहलविकीडितो॥सीमागृहक्षेत्रसंबन्धि नो विवादे हस्तुकारस्थगो

राम
११

रसेतुवल्मीकनिम्नदेवेस्वालयपुष्करं एषादिभूम्यंतरा ह्यवर्तिसशहारस्यात्॥तेरपि सदेहा निरुतेसीमंतगोपालेस्वष्ट
त्रिष्याधा दिवनवरमध्येष्टेस्वहारो वा समसंख्या नृत्तत्रग्वस्त्रधृत मरबंडाः सुहृतेः सापितसीमा तं दर्शयेयुः॥तत्र यधनंत
रं देवात्स्वाधनंतरं विनं शैलैः साक्षिमौलिकालिरितादिभिर्नो वेपरीत्यता प्रत्येकं तत्र तं दंड्याः॥सकपरक्षेत्रं शुक्रक्षेत्रं स्वा
मिनेतदुत्तममौल्यं दद्यात्॥इदानीं वेतनानं प्रयाहा॥त्यजन्तु मे गृहीतेपि वेतने वेतनं हरेत्॥तत्समं हि गुणं वास्य दद्यात्
रक्षेदुपस्करं॥३८॥अस्यार्थः॥अत्र हि ज्ञेयं कर्म कर्तुं मंगीकृतं वेतनं तत्कर्म कुर्वन्त देवतं स्वामिनं दद्यात्॥गृहीतं वेतनं तत्रै
दिगुणां पठितं दद्यात् तत्कर्मकारयितव्यं॥पठितं मे पश्यन् कर्मकारयति स तत्कर्म फलं पश्यन् स द्यामांशं दद्यात्॥सः
वपत्यो लंगल्युपकरणं यावत्कर्म पथा शक्तिरक्षेत्॥विदुः पुरुषसाधेयं गृहक्षेत्रं कर्मनुसारेण वेतनं दद्यात्॥स्वामिपा

१-

१८
१८

लविकादं प्रत्याहा ॥ क्षेत्रस्य हतिर्गवादिभिरभूत्स्वामिनाभूत्तैदेयं माषचतुष्टयादिवसुतस्यैवितुरतत्फलं ॥ गोपाल
स्तिहताडयएकदृष्टेदोषस्वदोषास्तंतद्रुद्विगुणोदमोयदिपशुः संभक्ष्यस्येरिक्तः ॥ ३९ ॥ यदिपरक्षेत्रेगवासस्यहतिस्त
दगोस्वामीयसचतुष्टयंवेसुनास्तस्यफलं दद्यात् ॥ माषोत्रतां म्रपणविंशतिर्नमोभतः ॥ महिषांतुअष्टमाषा ॥ रवेरसोष्ट
यो ॥ अजेतुमाषद्वयं ॥ एवंमेषवसयोरितिबहुमादिष्टद्वयं ॥ गोपदस्तनृपतेस्ताडयएक ॥ स्वदोषास्तगवादिक्स्वामिनेदाय ॥
देवान्मृगशिशोश्चित्तंदशयेत् ॥ यदिक्षेत्रेपशुसंतस्थितेनदाद्विगुणंदमः ॥ अत्रदिमार्गग्रामपशुसंवारप्रोतक्षेत्रेनापद्येसस्यपशु
एतदेनास्तितयोस्तद्वयंनिर्दिष्टाहप्रस्तदैवराशोपपुवपशुदंडः ॥ अभ्युपेयशुश्रूषाप्रत्याहा ॥ हतकालंयुगेर्गहिलताशित्या
पिसंवसद्य ॥ तदन्नभोजनेस्तस्मैशिथिलतत्फलंवेयेत् ॥ ४० ॥ विद्यथिभित्वाधिवाप्रासाधिल्लवियोपियावदंगीकृतकालतेदने
भोजनं ॥ शुश्रूषाकुवेन्नुशिल्लवियोपियावदंगीकृतकालतेदने ॥ अस्वामिविक्रयप्रत्याहभिकीतंपशु

राम
१८

इदानीं क्विदधिकारि विरोधमाहा ॥ यतिनेष्टिकवन्धे शिथ्यान्वर्पेकतार्थितः ॥ हरेयुरिक्षिभिः संवैरक्ष्याः पंगवादितास्तुताः ॥
॥ ३९ ॥ यतेमृतरपधनं कौपीनकथापुरताकादितश्चिथो हरेत् ॥ नैष्टिकस्यंतुवस्त्रौषधादिकमात्रायएकवनस्वस्यतुसंचितं
नीवरादिकमेकताथर्थप्रत्यासन्नावनस्थाएवहरेत् ॥ पंगवादयस्वनशाः किंतुरिस्थयादिभिर्भ्रात्रादिभिः संरक्ष्यक्लिबजाल्यं
धवधिरमूकोन्मर्तजडनिवायीकविसुरोगिपतितपरियहार्थमादिष्टा ॥ कृतप्रापश्चित्तस्ततस्तुत्रोपि विभागभागेवायव्यं
प्रादिपुत्रपुत्राणांकथमित्याहा ॥ तस्तुत्रः सव्यदिभक्तसप्राग्विभागधनीस्यादध्यग्यध्यावदनमपियद्येधुदतेवतुषु ॥ प्रा
त्योद्वाहादिषुतदशिल्भं तुरेवाप्रजावेत्येताहीनायदिभवतिप्रासस्यपत्नीसुतायाः ॥ ३९ ॥ यद्यविकलाः पूर्वोक्ताः पंगवादिपुत्राः
प्राग्विभागान्निश्चितं भागं हरेयुः ॥ कुर्वन्तातास्तआयथ्यपरिशोधितविभक्तधनयुक्तस्त्रीधनं उध्यग्रिविवाहाग्निसंनिधौ लब्धं
तथाध्याहवनि कं पितुर्गृहे भ्रातृगृहात् ॥ प्राप्स्येवार्धं प्राजायत्येषु वतुषु विवाहेषु ठायाजं प्रजायामृतायाधनं तत्तु

विश्वेश्वरः

१९

एलोह वेणुमन्मयादिधुइडव्यापहोरासोतदिगुणंदेड्यास्वामिनेइव्यं॥यत्रुत्रिपंक्तिगुणसिद्धिपततहुयवस्वामिइव्यविषयं॥
दशकुसुमनयनधान्यशतादवाकुमलिमेवपस्थितातीरगफलोदशतपलादवाकुनरेमेकांस्यतांमन्त्रपुसासादिमध्यइव्यपहजेस्वा॥
स्वामिनेइव्यं प्रदाययेतागेनापहरलंतदंगधदः॥उर्ध्वतुवधः॥ब्रह्मणस्यतुदेवाभिसरणं॥तथासुचणोरत्नरजानपु
रुषस्त्रीहस्यश्वाधुतेमइव्यपहतेपिवा॥वाकूपासुधं प्रसाह॥शपेन्नेतान्मृतोभयान्मन्यणावधेनयोदश॥दद्यान्मा
त्रादिगताहमिस्यकापेचविंशतिः॥४३॥अस्यार्थः॥कठकोणवधिरत्वादिसत्यास्योक्त्यासजातीयमभिज्ञापनंअ
धिधादिकसादशपणेतत्तुह्येभगिनीमातरंवागताहमिति वदन्पेनविंशतिपणादायाः॥उत्तमंप्रत्यभिज्ञापेनोद
गुणहीनंप्रत्यभिज्ञापेत्तुसजातीयार्थंवाङ्मयीयानेवसक्यापनंगेतथाशतपणात्॥पादनासाकुराकरादिषुतुतदु
र्ध्वं॥यानित्यभिज्ञापेत्तुमध्यमसाहसंदड्याग॥उपपातकाभिज्ञापेत्तुआद्येनैविद्यनेपदेवाभिज्ञापेत्तुसमंदडं देड्यासु

राम

१९

थेतुभस्मपंकरजोभिः सज्जतायोपातैदशपणान्॥अमध्येतिष्ठयूतपादैस्तदिगुणंहीनोचतमेषुपूर्ववह्ये॥अज्ञानासमा
वादातुनदंडः॥विप्रयीडाकरंछेयमंगेब्राह्मणस्यतुकाष्ठादिभिरुताडयेत्॥दात्रिंशत्पणान्तरुतद्वर्तितुदिगुणं॥कलीनासाक
रपाददंतभंगेतुमध्यमसाहसोदंडः॥विधेनूतमसाहसः॥एकस्यबहुभिरुताडनेप्रत्येकंदिगुणंदेड्यायत्रकलेहपहजंतत्त्वा
मिनेदद्यात्॥आसमुद्रानंताडितस्यवयामिति॥संधिव्यतिक्रमंप्रत्याह॥श्रीमद्विष्णुभक्तप्रतिष्ठमवलनीपालेनहृत्वापुरं
विप्राणांविहितं तथात्रगलिभिः कूर्मान्ययःसंविदं॥मुख्यश्चधनापहृतमधनंरुत्यास्यराष्ट्राद्विःसंभूयःप्रहितोत्तमे
नृपदिततेषांतदधापवेत्॥४४॥राशतावन्मध्यभाविभक्तपतेतद्विष्णुश्चप्रतिष्ठायुक्तप्रभूपरीकार्यो॥तत्रोक्तैह
वाच्योक्तंप्रतिष्ठाविधिः॥उदगपनेतुपक्षेज्योतिर्विदुक्तपुण्यतिथिनक्षत्रदिनेपूर्वधुःकृतस्वास्तिवाचनंनोहीमुखरच
निषधप्रशस्तदेशसमचतुरस्त्रेषुमात्रापवर्गैरिक्मंडलेष्विष्टरक्ताक्तस्त्रेणदशप्राग्दशोदगपनसमांतरालरवास्ते

विश्वामित्र

२०

काशीतिपदातिर्युः॥ तत्र प्रतिकोणमेककंचतुष्यदेरक्षित्वाप्रतिदिशंतं दंतं लेदं पदानि विवर्धयेत्तदपदानि
कार्याणि॥ ततो मध्यमेन वृत्तेषां धर्मात् प्रसन्नं भवनं कार्यं॥ तस्य प्रतिकोणमेककंचतुष्यदेरक्षित्वाप्रतिदिशंतीति त्रीणि त्रीणि पदाति एकाह
त्यवधारिष्वपदानिकार्याणि॥ एवं प्रसन्नं भवनं व्यतिरेकेण चतुष्पदं यादृशं देवता पूजास्थानं भवति॥ उपक्रमेण येकाशी
तिपदे वास्तवमंडलमिच्छ्यते॥ तत्रेशानकोणद्वारभ्य द्वाविंशत्यपदे पुनर्माता नामभिः क्रमेण शिरिषं॥ पञ्चमं जयंतं कुलिशा
युधं॥ सूर्यं॥ सत्यं॥ अश्विं॥ आकाशं॥ वायुं॥ पूषणं॥ वितथं॥ द्रुहशतं॥ यमं॥ गंधर्वं॥ पटंगिराजं॥ मृगं॥ पितृगणं॥ दोवारिकं॥ सुग्रीवं॥ पु
ष्पदंतं॥ वरुणं॥ असुरं॥ शैवं॥ पापं॥ यक्ष्माणं॥ रोगं॥ अहिं॥ मुरब्धं॥ जल्लोटं॥ सामं॥ सपत्न्यं॥ अदितिं॥ दितिं॥ संप्रजयेत्॥ कोणचतुष्य
विशिष्टपदेषु॥ आपः॥ सवित्रं॥ जयं॥ रुद्रान्॥ सृजता मध्यमपदे॥ ॐ प्रसन्नं भवनं नमो इति ब्रह्माणं पूजयेत्॥ ब्रह्मभवनस्येशा
नाद्यष्टदिशु याम्येकादशपदानि त्रिपदानि च त्रिंशत्तिष्ठन्ति क्रमेण अर्पमाणं॥ सवितारं॥ विवस्वतं॥ विबुधं॥ विधिप॥ वितथं॥

राम
२०

पत्यरेण खलु तस्मात्प्रसिद्धं हरेत्क्रीतं यदहं सि प्रसन्नं मपि यस्वत्पोपिना चात्र यत्॥ तद्वा तर्कमथान्ययस्त्वहं परं शिवदेवार्पये
द्विक्रीतः परिदर्शनाद्युक्तिरिहं केतास्य तन्मूल्यं साकं॥ ४१॥ स्वामिना विक्रीतं गवादिकं लोके प्रमाणं प्रसिद्धं कुर्यात्स्वामिहरेत्सं
दिग्धं॥ केतातु विक्रीतं गवादिरदर्शनेनैवोपवर्द्धय॥ दिशंते तु शुचि मूल्यं तत्तस्मात्कथं तेन तत्र विक्रीते वदंतीय॥ यथा कालादेः
पुस्तकादिः तत्र केता पितरकरः स्वात्मा यथा साक्षात् स्वामिनि क्रीतं कातस्मानुशयं वेदं विचारं व्याहृत्य यत्र हिवलि कुप्रवृत्ती
नां संभूय समुत्थानं तत्र यथा इयं पथा समयं गाला लाला पौराणामाति क्रम्य राजयोग्यं वा तद्वा जगम्य वेति वक्तुं शक्यं॥
तत्र प्रथमादिदशरात्रं लोहे पंचरात्रं वा कले यशो दोह्ये त्रिरात्रं दाशपुमांसं दाशेषु तदधिपतीक्ष्या समयश्चेत देव्या कये॥
सोमं प्रत्याह॥ अन्य वस्तु पहरतेनो रराज्ञे स मर्पयेत्॥ शकौ तु कथयेन्न वक्षो इमं ध्यात्तमादिवा॥ ४२॥ इयं हारिणस्तद्व्यानु
सारं एराशा देयं॥ तत्र रत्नं कापो स पशूथ॥ ४३॥ क्षीरादिरस तिलमुद्गैल गुडमधुमांसपक्षिपक्ष्मापत्रपुष्पशाकका क

विष्वादि०

२९

कुंडमाशान्यां होमसाधनं प्रतिष्ठाप्य ॥ मंडलस्योत्तरतो देवता स्थापितमंडपं पशुदक्षैर्लवा अभिषेकसाधनानि स्थापयित्वा
शिल्पशालां तु देवं प्रासाददक्षिणे नानीय यस्तु प्राशुभासनेन रक्षापसर्वे संपारास्तैस्त्य स्नानं प्राणानां यम्य प्रतिष्ठाप्य देव
तामंत्रेण विविधं न्यासं कृत्वा देशकालोत्सृज्य च प्रतिष्ठां मोतिसं कल्प्य द्वादशापकं त्रेक्षिणां योस्तैस्तैः कोपैति योजयेत् ॥ अथा
चार्यः प्राणानां यम्यमंत्रं देवतामयो भूत्वा योगादिभिः प्रासादस्नानशालां चापो हिष्टेति कुशोदकेनाभ्युक्ष्य सितसर्पं प्राशुय ॥
देवाः आयांतु यातु धाना अपयांतु विष्टा देवयजनं रक्षस्वैति रक्षां कृत्वा प्रतिष्ठां कलशं द्वादशयं संपद्य प्रतिष्ठाप्य लेकपालोनावा
द्यैर्विष्टां स्थाप्य नशालां गत्वा प्रविष्टं देवार्थं येत् ॥ स्वागतं देवदेव शिवस्वप्नमस्तुते ॥ शुभे पिशादधिष्ठाने शुभिकुर्म
सेहसंतामिति ॥ स्तोत्रं देवाधिष्ठानं शुभेन घृतेनाभ्युक्ष्य दत्तेनाद्वेगोद्वेगं उच्छादकेन स्नानं पश्चात्पाठं तरेव स्थाप्य सुगं
धिना लिप्या दिव्यधूपेन धूपयित्वा पुष्पैः संपूज्य नकोत्रमवासावेष्ट इत्या परमान्येन वस्त्रे दद्यात् ॥ ततो लिगमर्चोवा

राम
२९

बादशमृद्धिः रुद्रेण पंचगव्येन पंचामृतेन संशोध्य गजान्वधारं एवाकरा होस्वात वल्मीकसगुमहदराज वाराग्निहोत्रस्नान
दुष्टं तमृदः कललोदकेन निक्षिप्य द्वितीयकलशे हारं पशुवंतं त्रितीयं हिमावादिधान्यं चतुर्थं घृतं पशुवंतं त्रितीयं हिमावादिधान्यं चतुर्थं घृतं पशुवंतं
पोहिष्टेति योक्त्रं शिवतमोरजसतस्मा अरं गत्वा कलशे विहितं तस्मिन् क्रमेण सिद्धिं यस्मिन् दुष्टं तस्मिन् कलशे चतुष्टयेना
भिषिष्य पीठं तरेनिवेश्या भिक्वेति वस्त्रं युग्मेनावेष्ट्या क्षतगंधं पुष्पधूपदीपाष्टकमहोने वैद्यैः संपूज्योते जसपात्रं रक्षं मधु
सुवर्णशलाकया गृहीत्वा चित्रं देवानामिति मंत्रेण पाश्चैच्छिवा सत्यं घोषं मेकैकं नेत्रं स मंत्रो मालयेत् ॥ ततः कश्चित्पुरतस्तिष्ठे
त् ॥ आवृत्तिं निपातात् ॥ अथादर्शं क्षभो ज्पातिदर्शयेत् ॥ सुवर्णं रुद्रागंधेन बांगलक्षणां अंगारं जो नमो भगवते रुद्राय हिरण्य
रेतसे परापराम्ने विश्वरूपायो मा प्रियाय नमः शितमंत्रेण संलिख्य यथाशास्त्रं शिल्पसुटं कारयित्वा तत्र मध्वं जनेन कायां नषण्ति
गपर्यं ते धितिं शेफ ॥ तत्राचार्यो यधेनुं ब्राह्मणाय यथाशक्ति हिरण्यं दद्यात् ततो देवमुत्तिष्ठ प्रणम्य स्यत इति मंत्रेणोत्थाप्य

विष्वादिशि०

२२

कनिकददितिसूक्तपाठे प्रासादमंदप्रासादप्रादक्षिण्येनोत्तरद्वारेण देवमाल्लेखने स्यानीयवेधांकुशप्रस्तरेकशिपुशु
भवस्त्राण्याच्छाद्यतत्रप्राक्शिरसंदेवंसंस्नापयेत् ॥ तदिहः प्रदेशेवस्त्रवेष्टितकलशं प्राजापत्योपसुमुहूर्ते इत्येका
मंगलद्वयोपरिप्राणवेनावस्थाप्यसमंतद्रक्ष्यभोज्यमंगलं इत्याण्यवस्थाप्यमध्याज्यतिलसर्पपविष्टेन देवमाप्याय
त्येतिर्त्तवोदृत्य प्रतिमायांतुभवेताविलोमस्तत्रकेकणं हस्तोवधीयात् ॥ ततो देवेषु पुरुषादीनि पंचविंशतितुसा निप्रवेशय दि
व्यवाससा छोद्य देवं संस्मृत्य पुरुषसक्तेन सुखापुष्पांजलिं दत्वा गंधपुष्पादिभिर्मंडपं विधिं वदयन् नोतदुपरि देवस्या
त्रेचतुस्रं मंडपं कोणेषु रक्षास्तिकलां धितं कृत्वा तन्मध्ये ब्रह्मविष्णुशानान् प्रतिदिशं लोकपालान् इतदंतरालेषु सु
कादशाद्वादशादिस्त्रिंशे देवसाध्यनासत्यमरुद्गणं धूर्वासरसः पितृगणं पुण्यताधूनि तथा विप्रैश्चैव स्कंदं रुद्रं
क्षेत्रपालान्पवधावकाशं आवाह्य तन्मामभिरत्तल्लिंगवेदमंत्रैर्वावधित्वा प्रतिष्ठाप्य देवपाषेदेभ्यो नमस्कृत्य चो

राम
२२

राजयक्ष्माणं पृथ्वीधरं आपवत्सं हजयित्वा वास्तुमेतलस्य पुस्तकध्यास्य गृहं समिदाज्यतिलसिद्धोपायसर्वसिर्वा सोध्यते प्रति
जानोहीति चतरुलिः प्रसृतं कुलावरुशेषं मंडलं देवताभ्यो दत्वा तद्बहिः कोणेषु चरकी हस्तनारेवतीया पराक्ष्मीः संपूज्य हरिः
मिश्रिते बक्षिदयात् ॥ यजमानस्तु मंगलस्नाने प्राप्नोत नमो भोज्य आचार्योपधेनुकां च न चंदलायथाशास्त्रं स्तंभादिप्रतिष्ठां
कुर्यात् ॥ इति ग्रहप्रासादवास्तुहजा ॥ अथ ग्रहयज्ञः ॥ तत्प्रकारस्तत्तरेव ॥ अथ लब्धविप्राशीः सहस्रधुभिः पुष्पाभ्यो हस्ते
निसंनिवेत्य सुतेशालवृक्षसंपन्नमानायमृत्विजश्च तादृशमूषोऽशाष्टेभ्यस्तुरोवा विधिना वृत्तावस्त्रालंकारादितेभ्यो दद्यात् ॥ दि
युगमात्राय याति तत्र तस्मै देवोषेः सह प्रतिष्ठापनं दत्वा प्राज्ञोदाये देशहस्तं चतुर्द्वारं प्रागारभ्य प्लुष्टं वराभ्यन्ययोधतोर
णं सद्धारशाखं हस्तं कुरुधूममोलिकुकित्रं शैवालं चेतवणं ध्वजपताकादिभिः पूर्वाद्यष्टदिक्षु रूपशोभितं मंडपं तन्मध्ये
चतुरस्तो एकहस्तो धितावेदिकारयेत् ॥ तथाद्यष्टदिक्षु कुंडानि हस्तामात्राणि चतुरस्तालि सयोनि मेखला निस्तु ॥ आचार्य

विश्वादिशि. श्वो मृते गभैर्गृहस्थो पितृणां ठिका देव्या देवस्या भिवेकं श्यामही पुमातरमिति देवामा वाद्य उतीर्तुर्धैरदिनित्वास्तु लाहल्लेखामं
 त्रेण वा उशोपचारैः संपूज्यते नैवमत्रेण पूर्णोक्तिं दुःखार्थं न इन्द्राग्ना तिस्रैः केन प्रासादो ह्युदेवं प्रायो निष्ठं अणस्य त इति मंत्रे
 २३ एो धायतमेवा भिमुखं लवारत्वादिप्रदर्शपुष्पांजलिं देवापुरुषसूक्ते नस्तुत्वा आद्येनेति महारथेन ब्रह्म गृहं प्रविश्याम्यस्य
 पाठिका गभैरहं एवो धृष्टि क्षिं द्वाग्ना नाम भिनमो ते वैजमौक्तिके वैदूर्य शंखस्य धिक् पुष्परणे इनील सकल अन्नक्रमेण सिद्धागो धूमय
 वमुदनीवारव्रीहिसर्वपा नूश्यामा कानूतिला नूरोयादिधातुजातंगभैर्निक्षिपेत् सुवर्णं गुरुं विष्णोः शिवस्यैव भंसर्वत्र समनः शि
 लादिनिक्षिप पायसेन सुलिप्या हतवे त्रेणा धाधु सुवर्णं शाला कामंतरितं कलौ दारा भिमुखं तत्र देवं प्रतिष्ठाप्य प्रणवेन हूतांगन्या
 सः सुलभ्यैः प्रतिष्ठा परमेश्वर इति शाला कामधिपेसा दयेत् ॥ तं देवं स्पृष्ट्वा तमयो मृत्या प्रमाद्ये रित्युजं जवा प्रणवेन देवं गंग्या
 संख्याकर्त्तुं स्यात् इति कांगायत्रीं जवा आचार्यः पुरुषसूक्ते नोपतिष्ठेते यजमानस्तु ॥ स्वागतं देवदेवेश महोग्या त्वमिहा

राम
 २३

गताः ॥ प्रागदत्ता मष्टवा वा व्याल कडक वस्त्रेति ॥ सकलत्रः शरणं प्रपद्य पुष्पांजलिं दद्यात् ॥ अन्वार्यः अर्घ्यो दिदृक्षा शोऽ
 तिकलशो दके नपे चामृते श्वा भिषिच्य पुष्पकुशारलौदकेन स्नापयित्वा पुनस्तल्लिंगमंत्रेण संपूज्य पादनाति शिरसु देवे स्पृ
 ष्ट्वा इहैवो धीतिं त्रिजपित्वा परिवार देवतां संपूजयेत् ॥ वस्त्रालंकारं कुरु हं श्यमाचार्यो यतर्धं मृगियः तर्धं जापिभ्यः यथा
 विभक्तं श्यां मृगयोजयेत् ॥ मान्त्रुथो हं प्रथमे हि देवस्य मधुना दितो ये हि द्वाक्षसर्वपिष्टेन ततो ये हि सत्रं स्रं ड यवपिष्टेन ले
 पनततस्मान्नेव तुर्थमनेः शिलाप्रियं यपिष्टेनोदयं अष्टोत्तरकलशे स्तर्धं स्रं व्यो वीक्षारवक्षस्व रूपले वह्वायवसिधाधोदिमं
 गल इयमंगलता र्थे दके गंगादि नदी वाराणाचार्यो ब्राह्मणेः सह भिवेकं कुर्यात् ॥ इमं आपः देवस्य त्वा समुदज्येति मंत्रेः ॥ त
 तो देवस्य वयजमानस्या भिवेकं कुर्यात् ॥ सर्वजल कीडं च कुर्यात् ॥ प्रतिष्ठोपकरणमाचार्यस्य ॥ चल प्रतिष्ठायां तु कुंडं मंडपं वी
 करणं कृता कृतं ॥ आचार्यदेवद्वयं वद भिषिच्य भयर्थं सर्वतो भ इमं टपे दिव्यपाठे देवमुपवेश्य पूर्वादिदिक्षु वस्त्रं नूतनं पल्लवाप

शोभितजलपूरलोकलशानवस्थापदीपाप्रज्वाल्यगंधेननेत्रज्योतिः प्रकल्प्यचित्रबलिंद्वोदेवमाहात्म्यं स्मृत्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा
 विष्वादिशक्ततागंन्यासस्तुतुदेवमानीयपुष्पेणप्रतिमायांलिङ्गं प्रतिष्ठाप्यपंचामृतपर्कसंयावकलशोदकेऽमाआपइत्यभिषिच्यभ्यर्च्यः
 २४ देवार्चनरक्षिणादनादिकं पूर्ववदाचरेत्वावापीकूपतडागादिषु प्रागुदकप्रवणदेशां प्राप्ते सहागत्वा चर्चिककुंडमंटापाद्यच
 लप्रतिष्ठाप्रकारं लयायजमानसंमितं क्षीरहृक्षाप्यंमंडपे प्राग्भागे वस्थाप्य वैदिमध्ये पद्मेषोडशांस्वक्रं पारितश्च लुरमंडः
 लोपेतं स्त्र्याचार्यः पद्ममध्ये सपत्नी कोअस्मविष्म शानो विनायकस्य च सोवर्णरुपाणितस्त्रिंशं मंत्रेण समंतात् तेषु स्व
 एजलचराणि स्थापयित्वा तद्वहिलोकपालादीन् संपूज्य मंडपस्य प्रतिकोणं कलशं चतुष्टयं पुण्यं न घृष्टं केस्तु मंगल
 इव्यवस्त्रा धृतं कृतां स्थापयित्वा इमं मेवरुण इति गंगादिनदीरावाद्याभ्यर्च्य वारुणं च रुद्रं स्त्र्या समुद्रज्येष्ठेति प्रत्यर्च्य
 गायत्र्या ज्याहुताः स्विष्टकृतं कृत्वा प्रत्यादिप्रत्यर्थं वारुणमंत्रैः समिदाज्यं हुत्वा शांतिमंत्रैः यजमानमभिषिच्येयुः ॥ राम २४

कार्ये ॥ अथाचार्यः श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य स्वर्कुंडे स्वर्गद्योतया प्रतिष्ठाप्य न्यायाय देवस्यात्र कलात्रिधिसिध्यर्थं यक्ष्य
 इति संकल्प्य प्रणितस्त्रपनांतले सततप्रतिष्ठाप्य देवमावाद्याभ्यर्च्य तत्प्रकारिकमंत्रेण व्याहृतिभिर्वोपलाशोद्वेव
 राश्च ध्यापामार्गं समिदाज्यतिलैरष्टसहस्रमष्टाशतमष्टविंशतिं वज्रकुंडयात् ॥ तत्राज्यहोमे प्रत्यहुत्य संपादं प्रति कुंडं
 स्थापितं शांतिकलशेषु निक्षिपेत् ॥ ततः शिस्थुरसिपादयो देवं प्रति इव्यं हुत्वा स्पृष्ट्वा स्विष्टकृतादि स्त्र्या पूरणं हुत्विजं हु
 यात् ॥ एवमालिजः स्वर्कुंडेषु जुहुयुः ॥ पूर्वदारादि जापकृत्वा होमांतं पुरुषसूक्तं शतं रुद्रादीं ज्येष्ठसानीलरुद्रसूक्ते मा व
 र्त्तयेयुः ॥ गायत्री वा अन्यद्वा श्रीसूक्तं यजमानादि अधिवासनं त्रिरात्रमेकरात्रवा कार्यं ॥ तत्रादौ चित्रं पूषिष्ठां नैतं रुद्रं वृत्तिः
 कार्यः ॥ तत्र मंत्रैः ॥ इन्द्रं नमो भगवते रुद्राय सर्वभूताधिपतये दीप्तशूलधरायो मादयिताय विष्वाधिपतये रुद्राय वनमोऽ
 नमः ॥ शिवो हतं कर्मोत्तुखाहेति बलिस्त्वभ्यर्च्योपलाशोद्वेवमाहात्म्यं स्मृत्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा

विश्वादर्शि.

२५

ख्या यादुवाहोमसमायशातिकलशैर्यजमानमभिषिञ्चयेयुः॥ सवस्त्रहिरण्यादिदक्षिणांदद्यात्॥ लेनेतुसलक्षणंगंधारा
ममध्यादुपेक्षुर्वातुस्सुध्यावाययदद्यात्॥ शेषमाचतुर्थाह पूर्ववत्॥ फलंतुसर्वकामानां प्रीतिः॥ मत्स्यसविष्यपुराणवैकुण्ठायना
द्युक्तप्रतिष्ठाविधिरित्यालेप्रसंगेन॥ इहंराशादेवप्रतिष्ठांस्तु॥ पुरेष्टतिप्रकृत्यविप्रात्सुखापइत्वाधर्मपाल्यतामिति राश्यागुलिः
भिश्चविदितोयत्यजयतियश्वगणाद्व्यहरतितमपराधानुसारणनिर्धनंरुवादेशाद्विहकार्ययश्चगुणैर्विमुक्तसन्निविशेषणः
लभतेयतेतेषामेवस्यातइहा॥ इदानीमवशिष्टतीचवहरापदातिप्रत्याह द्युतस्त्रायहसाहसेषपितथादत्ताप्रदतादिषुक्षोणीशो
नवियामदेउकरणेत्वेकः सुखास्यान्नेवेतामिश्रादिषुसंयरेत्सन्पतिर्लेकः कुयो निषिहस्यातकर्मविपाकतः स्वयमनःसक्तः
नृकुर्यात्सुधीः॥ ४५॥ अर्थः॥ द्युतपणपूर्वकमक्षादिभिः क्रीडनंमेषादिभिः॥ साहसंस्वसमाह्वयगतद्वयंराशातिवारणः
यं॥ नोचेत्सपुरुषाधिष्ठितंकार्यं॥ तत्रैवातजतुपंचकं॥ अधिकंजतुश्चेदराकंयात्यं॥ तांदिवादेतज्जातीयैर्विनिर्णयः॥ पस्त्री

राम०
२५

विश्वादर्शि.

२६

संयहास्त्रिभिः॥ मात्यादिप्रेषणंप्रथमं॥ महासनादिद्वितीयः॥ केशयहणादितृतीयः॥ तत्रसजातोक्रमेणअधममध्यमोत्तमसाह
सदेउयास्तुः॥ अनुलोमेतुप्रथमाद्विषसंयहयोःसजातीयोक्ताथतदर्थंदेउयाः॥ गमनेतुमध्यमसाहसादिक्रमेणप्रतिलोमेतुपुंसां व
धः॥ स्त्रीणांकरणदिकर्तनंअतिजागमनेतुललाटांकितकबंधपुरानिर्वास्यदास्याहोदशापणादिकंसाहसोह्वलावष्टंतेनपरोपइवसव
मदुमध्यमोत्तमभेदेनत्रिविधं॥ तत्रदेउपितथमयत्रातिक्रोधात्यादिषुअननुसूयस्यदेनस्याप्रदानमेवस्त्रापुंघर्मादिकंवकुमा
दिशब्दः॥ भर्तुस्त्रियाश्चपरस्परानतिक्रमेयथान्यायंविवादंरामयेत्॥ यवैरजतस्वर्णकारादिभिः सहविवादेषुप्रकीर्णकैश्चपिइत्यु
लमतिप्रसंगेन॥ शेषस्पष्टार्थः॥ दृष्टंदृष्टसुखंमयादिक्लमथादृष्टं॥ पुष्टंरुतंकास्यामत्रमहाकृतुष्ठापितथावायत्वमायो
चितं॥ आसेतोश्चसरस्वतात्सुयशप्रापहियमंदिरेतंश्रीधन्यमिमंस्वयंतुसुजनाः॥ राधायितार्थोयत्ता॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥
इति श्रीगीतार्थप्रवाणश्रीमद्व्यासमुनिविरचितसरस्वतीरितविश्वादर्शाख्यधर्मशास्त्रविवरणेव्यवहारकांडेसमाप्तिः॥
॥ ४९॥ श्रीश्रीशुभंभवतु॥ श्रीरामचंद्रोजयति॥ ५०॥ ॥ ५१॥ श्री॥ ॥ ५२॥ ॥ ५३॥ ॥ ५४॥ ॥ ५५॥

राम
२६

१०७
८

१०७

+

+

०॥ श्रीरामा इति विश्वोद्वेगवहारः कांड समाप्तः ॥ श्रीराम ॥

१०७
८

+

स तु ते भोग वांस दस्त्रं शतं वासा हिरेण्यवस्त्रं दत्त्वा लभेत्सर्वसांगमलं कृतां सुयवसा मिति मंत्रेण तज्जलं पाययित्वा तडागं नेत्रलां
दारभ्य शानांतं हिंसायतास्त्वारयेत् ॥ आपो अस्मा इति स्वयंतलु रुषं गृहीत्वा तस्वतां गां छंदोगविदा पयतः कूलशरच्छ्वर्णरजतजु
लचरान्तजले निक्षिप्य पुष्पांजलिं देवा देवपितृमनुष्यादयः प्रियंता मिति दद्यात् ॥ आचतुर्याह मुत्सवादि पूर्ववत् ॥ वसंतयाम्रवषा
शरद्धेमंतशशिश्रुतजलप्रभमेधराजसूयाग्निष्टोमोक्ष्यावाजपेयातिरात्रफलप्रदमिति ॥ एवमारामेष्वपि ॥ तन्मध्ये स्वस्तिवान्
न नांदी आधवेदि कुंडं ॥ अथ रुक्मिणीवायव्ये वरणादि पूर्ववत् ॥ वेदिमध्ये सर्वतो भद्रमंडलस्य ॥ खंडे दुष्टं खलावच्छिन्नापी भद्रं च पंच
मे ॥ परिधौ वैष्टितं पद्मं सर्वतो भद्रमंडलं ॥ इत्येतस्य लक्षणस्य सर्वतो भद्रस्य पद्ममध्यदलबहिर्देशे अंशोऽदिको कपालदेवानभ्य
र्थं वृक्षा मंगलं स्नानं च त्र्यंगं धादिना संज्यते ॥ पुष्करिण्यफलानि बंधा कल्पिताने त्रेखरी शलाकां जननां कासु वृक्षां स्तूया क
एवेधं स्तूया मि प्रतिष्ठाय सोमो धेनु मित्रं वसो मयवकी दुत्या स्थिष्ट कृतं दंरं तथैव समिस्तज्य निठान पशतं तदर्थं ॥ तदर्थं सं